

Andrzej Jawor

"KULAWY KSIĄŻĘ" ALEKSEGO TOŁSTOJA
W KRĘGU TRADYCJI LITERACKIEJ PRZEŁOMU WIEKÓW

Kiedy w 1912 roku ukazuje się powieść "Kulawy książę" ("Chromoj barin"), jej autor jest już dobrze znanym i cenionym w środowisku literackim pisarzem młodego pokolenia. Powieść ta nie tylko chronologicznie zamyka pierwszy etap twórczości Tołstoj, ale stanowi moment zwrotny na drodze jego dalszych poszukiwań twórczych. Jak w soczewce skupia ona w sobie niezwykle meandry dotychczasowej ewolucji twórczej pisarza.

W roku 1909 Aleksy Tołstoj, młody poeta i debiutujący prozaik, postanawia zostać profesjonalnym literatem. W Rosji dokonuje się wtedy autentyczny renesans kulturalny. Następuje rozkwit poezji, filozofii. W środowiskach inteligencji toczą się pełne napięcia poszukiwania religijne, panują nastroje mistyczne i okultystyczne. Zwolennicy rosyjskiego odrodzenia kulturalnego podejmują walkę z ograniczeniami świadomości tradycyjnej inteligencji rosyjskiej w imię swobody twórczej. Próbują przewyciężyć materializm, pozytywizm, utylitaryzm charakterystyczny dla środowiska lewicowego. Następuje powrót do twórczego dziedzictwa wyżyn kultury duchowej dziewiętnastego wieku.

W literaturze rosyjskiej tego okresu wyraźnie dają się zauważyć dwa równoległe nurty, reprezentujące odmienne programy estetyczne, odmienne modele kultury. Pierwszy z nich, model literatury realistycznej, reprezentują pisarze zgrupowani wokół M. Gorkiego i czasopisma "Znanije", drugi - bezpośrednio związany z odrodzeniem kulturalnym, buntem

modernistycznym - reprezentowany jest przez starszych i młodszych symbolistów oraz wybitnych myślicieli epoki: M. Bierdiajewa, L. Szestowa i W. Rozanowa. Oba modele literackie zróżnicowane są zarówno od strony interpretacji zjawisk społecznych, jak i poetyki.

Wybierając profesję literata dostaje się Tołstoj od razu w sam wir rewolucji estetycznej i światopoglądowej, jaki niesie z sobą modernizm rosyjski. Często odwiedza salony bogatych kupców - mecenasów panującej mody. Współpracuje z wieloma czasopismami o zdecydowanie modernistycznym profilu ("Apollon", "Szypownik", "Wiesy"), styka się (i jednocześnie zabiega o ich względy) z takimi mistrzami poezji symbolicznej, jak Balmont, Minski, Briusow. Znajduje się wtedy pod przemożnym wpływem zachodnioeuropejskiego dekadentyzmu. Jednym z jego ulubionych pisarzy jest Stanisław Przybyszewski. Bywa także uczestnikiem śródowych spotkań "na wieży" u Wiaczesława Iwanowa, gdzie wygłaszano ciekawe odczyty i prowadzono najbardziej wyrafinowane dyskusje.

Wspominając swoje pierwsze próby prozatorskie, Aleksy Tołstoj mówił, iż wiele utworów z tamtych czasów napisał z myślą o jednym człowieku, będącym dla niego wyjątkowym autorytetem. Chodzi oczywiście o Wiaczesława Iwanowa - nieodścigniony wzór, bożyszcze wszystkich debiutujących literatów.

Niepoślednią rolę w kształtowaniu talentu pisarza odegrał M. Wołoszyn - przyjaciel Tołstoja i surowy krytyk jego początkowych prób prozatorskich. On to właśnie wpłynął na wybór tematu pierwszych opowiadań autora cyklu "Zawoźże".

Stosunek Aleksego Tołstoja do okresu "terminowania" u dekadentów i symbolistów ulegał zmianie wraz z nabywaniem przez niego literackiego doświadczenia i wraz z rosnącą sławą. Z jego późniejszych wypowiedzi dowiadujemy się, iż ma on, co prawda, pewien dług wobec symbolistów:

"Символисты с их исканием формы и такие эстеты, как Ренье, дали мне начатки того, чего у меня тогда

не было и без чего невозможно творчество:
формы и техники"¹,

lecz z drugiej strony atmosfera tych lat uniemożliwiała mu odnalezienie własnej drogi:

"Я жил в замкнутой среде модернистов, в упадочническом кругу писателей. Я не видел жизни, не мог отобразить современности"².

Jakże znamienne jest ten krytyczny ton wypowiedzi pisarza oceniającego tak surowo z perspektywy czasu ludzi oraz klimat tamtych lat. Wiąże się on niewątpliwie z kryzysem duchowo-estetycznym, jakim był dotknięty autor "Dziwaków" pod koniec pierwszego dziesięciolecia XX wieku i niemożnością jego przełamania. Odnosił on wrażenie, iż tematyka jego utworów, dzięki której najwyraźniej zaznaczył swą obecność w literaturze (bezpowrotnie odchodzący w przeszłość świat zubożałej szlachty), została już przez niego bez reszty wyeksploatowana.

Zauroczenie folklorem, poetycka "przygoda" z dekadentyzmem czy literackie stylizacje pod wiek osiemnasty, wszystko to, co niegdyś było dla niego istotnym czynnikiem w ewolucji twórczej, teraz zaczynało ciążyć na kształcie stylistycznym utworów, przeszkadzało w wypracowaniu własnej poetyki. Okres ten określany bywał różnie przez Tołstoja jako "анархия всевозможных ощущений", "состояние мелкой воды, состояние бестемья и величайшей неуверенности во всем"³.

Pisarz coraz częściej myśli o dokonaniu zasadniczych przewartościowań w obrębie treści i formy swoich utworów, ciągle poszukuje nowych rozwiązań estetycznych. W tym samym roku, kiedy pojawia się powieść "Kulawy książę", zostaje także wydany pierwszy zbiorek małej prozy z utworami Bunina, Siergiejewa-Censkigo, Szmielowa oraz Tołstoja. Krytycy dochodzą wówczas do wniosku, iż zwycięża nowy syntetyczny realizm. Za jednego z bardziej liczących się jego przedstawicieli zostaje uznany właśnie Aleksy Tołstoj.

Pisarz także myślał o stworzeniu kierunku literackiego istniejącego ponad realizmem i modernizmem. Dowiadujemy się o tym z listu Tołstoja do I. Annienskigo⁴.

Wychowany w rodzinie kultywującej tradycje literackie nie mógł Tołstoj pozostać obojętny wobec spuścizny klasyków rosyjskich. Ich dziedzictwo w różny sposób odzwierciedliło się w tematyce i kompozycji jego utworów. Atmosfera szlacheckich gniazd, mająca swój rodowód w dziewiętnastowiecznej literaturze, nie ominęła również "Kulawego księcia". W powieści tej odradza się tak dobrze znany z utworów Turgieniewa, Gonczarowa czy Lwa Tołstoja pejzaż, romantyczne spotkania nad dworskim stawem, nocne przejażdżki przy świetle księżycy, kształty domów z kolumnami. Staje się to możliwe dzięki uchwyceniu i twórczemu wykorzystaniu przez Tołstoja charakterystycznych cech stylu koryfeusza klasycznej literatury rosyjskiej z ich dążeniem do dokładności i jasności języka, do plastyczności obrazu i realistycznego ukazywania rzeczywistości.

W odróżnieniu od swych poprzedników Tołstoj unika poetyzowania starych dworów szlacheckich i ich mieszkańców. Warto przywołać takie postaci z "Kulawego księcia", jak stary Wołkow czy Krasnopolski. Pisarza interesuje raczej proces obumierania, degradacji szlacheckich rodów, który przedstawia bez cienia nostalgii, często groteskowo.

W wielu opracowaniach dotyczących przedrewolucyjnej fazy twórczości pisarza podkreśla się, iż styl jego znamionuje realizm, liryzm i humor. Oprócz tych cech akcentuje się także szczególne zauroczenie Tołstoja twórczością Dostojewskiego. W "Kulawym księciu" pojawia się idea oczyszczającego cierpienia, jego uzdrawiająca moc, idea miłości-ofiary, dramatyczny konflikt dwóch kobiet, motyw zniewagi itp. Wpływ Dostojewskiego ujawnił się także w szeregu sytuacji fabularnych, w nieoczekiwanych zwrotach wydarzeń, a nade wszystko w charakterze głównego bohatera - "człowieka ze skazą". Wypowiedź K. Czukowskiego dotyczy tej właśnie szczególnej zależności Tołstoja od jego duchowego patrona:

"Алексей Толстой скопировал у Достоевского все: и пощечины, и дуэли, и удары хлыстом по лицу, и трой-

ки, и целования ног, он сделал своего хромого барина наполовину Митей, наполовину Ставрогиним (...), он вывел и Грушеньку и Катерину Ивановну, и все же получилась - бонбоньерка" 5.

Związek powieści "Kulawy książę" A. Tołstoja z twórczością Dostojewskiego uwidacznia się najpełniej w samej kompozycji, oddającej wartość akcji, narastanie i dramatyzm wydarzeń. Wątki fabularne związane z losami Saszy, Kati, doktora Zobotkina są wyraźnie ze sobą powiązane, a oryginalne zakończenia poszczególnych rozdziałów stanowią punkt wyjścia do utrzymania tempa sprawnie rozwijającej się akcji. Na podkreślenie zasługuje - podpatrzony także u Dostojewskiego - harmonijny sposób realizacji dwóch planów: fabularnego i psychologicznego. Należy jednak zaznaczyć, iż nie godzi się porównywać tej powieści z utworami Dostojewskiego w wymiarze filozoficznym. Jak to trafnie ujął jeden ze współczesnych pisarzowi krytyków:

"Алексей Толстой ни на грамм не мыслитель: острое зрение, богатое воображение, богатый язык - вот его капитал, но и только" 6.

Wykorzystanie przez Tołstoja kompozycji i środków artystycznego obrazowania podpatrzonych u Dostojewskiego podyktoowało pisarzowi odejście w "Kulawym księciu" od problematyki społecznej ku zagadnieniom życia wewnętrznego. Autor wykorzystał także twórcze zasoby estetyki modernistycznej.

Główny bohater powieści to postać, której świat wewnętrzny jest pełen sprzeczności. Melancholia, zniechęcenie i przesyty sąsiadują z rozpaczliwym hedonizmem. Brak konstruktywnej koncepcji życia, zagubienie w świecie, niemożność podjęcia walki z nim pogłębia poczucie tragizmu istnienia bohatera:

"Боже мой, какая тоска, сказал Алексей Петрович и крепко зажал глаза ладонью, до боли. Он знал, что теперь настал черед метаться по креслу, мучиться от стыда и думать о Петербурге... Нельзя уйти от этих воспоминаний, они всегда настороже, и утолить их можно вином или разгулом" 7.

Dzięki wprowadzeniu do utworu wątku miłosnego obnaża Tolstoj tajemnicze sfery ludzkiej psychiki. Miłość Krasnopolskiego do Mordwińskiej zabarwiona jest dziką namiętnością, zachwytem i udręką, a przeżycia psychiczne, które to uczucie rodzi, odznaczają się ogromną intensywnością:

"Он познал страдание, несравненную радость и потерял волю. С каждым часом следующего дня он все нетерпеливее хотел повторить то, что было... И если бы это было нужно, сейчас бы согласился поступить к ней в кучера, в лакеи... Он бы трогал ее вещи, смотрел на нее, слушал, целовал сиденье кресла, где только что она сидела"⁸.

Miłość w utworze jawi się nie tylko jako ślepe pożądanie, ale jest także źródłem optymistycznego postrzegania świata. Ona to sprawia, że bohater uwalnia się od poczucia samotności, odnajduje wewnętrzną harmonię i sens istnienia. Rodzi się podczas wędrówki księcia z zagadkowym mnichem. Prawdziwy kontakt z przyrodą i prostymi ludźmi staje się istotnym czynnikiem przełomu duchowego bohatera:

"Казалось ему, что все прошлое было наваждением, как душный бред, а вот сейчас он идет во ржи, под солнцем, - и любит, любит так, как никогда не любил..."⁹.

Narkotyczne upojenie aromatycznymi zapachami, światło księżycy, pojawiające się w utworze z niezwykłą częstotliwością, czy symboliczne obrazy - to kolejne cechy utworu, wyznaczające jego związek z nowatorskimi prądami tego okresu. Stylowa tkanka utworu - realistycznego w swej warstwie podstawowej - zabarwiona bywa często wybitnie modernistyczną leksyką. Oto kilka przykładów:

"мечты как метель", "бездонный женский взор", "душный бред". "мучительная красота", "вос-торг жизни", "важные ночи".

"Kulawy książę" jest w istocie utworem eklektycznym. Krzyżują się w nim wpływy różnych pisarzy, poetyk, tendencji i kierunków. Twórczą ewolucję pisarza determinowały wzajem-

nie sprzeczne czynniki społeczno-polityczne, kulturowe, biograficzne i literackie. One też w dużym stopniu zadecydowały o ostatecznym kształcie powieści.

Należy stwierdzić, że poetyka utworu, obca typowi talentu Tołstoja, wynikała ze świadomego wyboru i stanowiła swego rodzaju eksperyment twórczy. Potwierdza to fakt, iż pisarz nigdy, nawet po latach, nie odżegnywał się od swego dzieła, i zawsze uważał je za jedno z lepszych osiągnięć tego okresu twórczości.

Wielostylowość powieści nie stoi na przeszkodzie, aby dostrzec w "Kulawym księciu" już wtedy wyraźnie zarysowane indywidualne cechy pisarstwa Aleksego Tołstoja, takie, jak bogaty język, zabarwiony potocznym słownictwem, celność w ukazywaniu detali, charakterystyczny koloryt tematyki obyczajowej, elementy komizmu i realistyczne widzenie świata.

PRZYPISY

¹ A.N. Tołstoj, Materiały i issledowanija, "Nauka", Moskwa 1985, s. 85.

² L.M. Polak, Aleksiej Tołstoj - chudożnik. Proza, "Nauka", Moskwa 1964, s. 85.

³ Op. cit., s. 10.

⁴ W. Szczerbina, A.N. Tołstoj. Tworczeskij put', "Nauka", Moskwa 1965, s. 37-38.

⁵ L.M. Polak, op. cit., s. 51.

⁶ I.I. Wieksler, Aleksiej Nikołajewicz Tołstoj. Żywniennyj i tworczeskij put', "Sowietskij pisatiel", 1948, s. 57.

⁷ A. Tołstoj, Chromoj barin. Sobranije soczinienij, t. II, "Chudożestwiennaja litieratura", Moskwa 1958, s. 509.

⁸ Op. cit., s. 515.

⁹ Op. cit., s. 604.

Анджей Явор

"ХРОМОЙ БАРИН" АЛЕКСЕЯ ТОЛСТОГО
В РУСЛЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ ТРАДИЦИИ РУБЕЖА СТОЛЕТИЙ

В статье обсуждаются отношения А.Н. Толстого в ранний период его творчества с некоторыми видными представителями литературы того времени, а также связи романа "Хромой барин" с творческим наследием классиков русской литературы, с одной стороны, и с модернизмом — с другой. Автор статьи освещает становление таланта А.Н. Толстого, его поиски в области поэтики.